

Relacje instytucjonalne między państwami i kościołami w traktatach Unii Europejskiej

1. Uwagi wstępne

Unia Europejska jest to oryginalny związek państw demokratycznych utworzony stopniowo po II wojnie światowej w oparciu o traktaty międzynarodowe w celu zapewnienia pokoju i dobrobytu ludności państw członkowskich. Członkami Unii mogą być tylko państwa. Natomiast kościoły, jak również inne wspólnoty religijne, nie mogą być jej członkami. Pełnią one jednak swoją misję względem jej obywateli znajdujących się na terytorium tych państw. Uzasadnione jest więc pytanie, jaki jest stosunek Unii Europejskiej do kościołów?

W celu ustalenia adekwatnej odpowiedzi na to pytanie należy zwrócić uwagę, iż w pierwszej fazie integracji europejskiej problematyka ta była ignorowana. Zwrócono na nią uwagę dopiero w okresie debaty nad rozszerzeniem Unii na postkommunistyczne państwa Europy środkowo-wschodniej i w związku z podjęciem prac legislacyjnych nad projektem Traktatu Konstytucyjnego dla Europy.

Integracja europejska początkowo dokonywała się w płaszczyźnie ekonomicznej i politycznej. Zaś problematyka dotycząca określenia stosunku Unii Europejskiej do religii wchodzi w zakres integracji kulturowej i politycznej.

Integracja kulturowa dotyczy poszanowania przez prawo Unii Europejskiej podstawowych wartości etycznych i religijnych, zakorzenionych w dziedzictwie narodów europejskich. Istnieje bowiem ścisły związek między religią i kulturą. Istotny wymiar religii polega na osobistej więzi człowieka z Bogiem, z bytem transcendentnym, pojmowa-

---

nym jako źródło wszelkich wartości duchowych. Religii nie można całkowicie utożsamiać z kulturą. Jednakże człowiek swoje potrzeby religijne realizuje w różnych formach życia kulturalnego. Religia wyraża się więc przez kulturę a jednocześnie inspirowa jej rozwój; jest ona integralną częścią tożsamości kulturowej narodów europejskich. Jakkolwiek współczesna Europa jest pluralistyczna pod względem religijnym i kulturowym, to jej wspólnym dziedzictwem jest religia chrześcijańska i związana z nią kultura chrześcijańska. Pomimo tragicznych podziałów, jakie dokonały się w dziejach chrześcijaństwa w Europie (Kościół katolicki, Kościoły prawosławne, kościoły protestanckie), oraz nacisków ze strony zinstytucjonalizowanej ideologii ateistycznej w Europie wschodniej i cywilizacji konsumpcyjnej w Europie zachodniej oraz wyrosłej na gruncie filozofii Oświecenia ideologii liberalnej, chrześcijaństwo nadal wykazuje żywotność.

Integracja Europy w płaszczyźnie politycznej jest realizowana w kategoriach ochrony podstawowych praw i wolności należnych każdemu człowiekowi, a wśród nich ochrony wolności sumienia i religii. Ochrona ta winna obejmować dwa wymiary:

- 1) wymiar indywidualny - artykułowany w formie gwarancji ochrony prawa człowieka do wolności myśli, sumienia i religii;
- 2) wymiar wspólnotowy i instytucjonalny - artykułowany w formie zasad ustrojowych, dotyczących stosunku państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych.

2. Ochrona wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności

Doniosłym osiągnięciem w traktatach Unii Europejskiej jest oryginalny system poszanowania praw człowieka, utworzony w reakcji na politykę zniewolenia człowieka w państwach totalitarnych. System ten funkcjonuje w oparciu o Europejską Konwencję Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, uchwaloną w Rzymie w 1950 r. Jego skuteczność zabezpieczona jest dzięki sądowej ochronie praw człowieka, sprawowanej za pośrednictwem skargi do Europejskiego Trybu-

---

nału Praw Człowieka. Jaki jest zakres tej ochrony w dziedzinie prawa do wolności religijnej? W odpowiedzi należy stwierdzić, że:

1) Europejska Konwencja Praw Człowieka, będąca podstawą ochrony prawa człowieka w Unii Europejskiej, *expressis verbis* gwarantuje ochronę wolności myśli, sumienia i religii w wymiarze indywidualnym. Zakres przedmiotowy tej ochrony, określony w art. 9 tej Konwencji dotyczy wolności myśli, sumienia i religii. Gwarancje te obejmują: prawo każdego do zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie swej religii lub poglądów. Wolność do uzewnętrzniania swych przekonań obejmuje uprawianie kultu i innych czynności religijnych, praktykowanie i nauczanie. Państwo nie może człowieka pozbawić tej wolności, ponieważ jest ona prawem ponadpaństwowym, wynikającym z przyrodzonej godności osoby ludzkiej. Państwo nie nadaje jej człowiekowi, ale deklaruje i zobowiązuje się do jej ochrony. Nie można jej ograniczać inaczej jak tylko na drodze ustawowej, gdy w społeczeństwie demokratycznym zaistnieje konieczność zapewnienia bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku, zdrowia i moralności publicznej albo ochrony praw i wolności osób trzecich. Prawo do wolności religijnej jest powiązane z prawem rodziców do wychowania i nauczania dzieci. Związek ten został określony w Pierwszym Protokole Dodatkowym do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Państwa europejskie są więc zobowiązane do zapewnienia wychowania i nauczania dzieci zgodnie z przekonaniami religijnymi i filozoficznymi rodziców. Gwarancje te obejmują organizowanie nauczania religii w szkołach zgodnie z wolą rodziców. Aksojologia europejskiej ochrony wolności religijnej jest zgodna ze stanowiskiem Kościoła katolickiego co do poszanowania godności ludzkiej jako najwyższej wartości, będącej źródłem praw i wolności człowieka. Natomiast brak jest takiej zgodności co do zakresu poszanowania prawa człowieka do życia od poczęcia do naturalnej śmierci (aborcja, eutanazja, eksperymenty klonowania). Unia Europejska nie zajmuje bowiem w tej sprawie jednoznacznego stanowiska, ale pozostawia je ustawodawstwu krajowemu państw członkowskich.

---

2) W Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w traktatach Unii Europejskiej brak gwarancji poszanowania wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym, czyli uznania kościołów jako autonomicznych podmiotów w pełnieniu swoich zadań oraz ich prawa do uczestniczenia w obrocie prawnym na zasadzie równości z innymi podmiotami. Braki te stara się uzupełnić orzecznictwo Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Jednak trybunały w systemie prawa Unii Europejskiej, nie tworzą prawa, lecz stosują je do konkretnych sytuacji.

3. Klauzula o kościołach w Traktacie Amsterdamskim

W traktatach Unii Europejskiej brakowało wyraźnego uznania religii jako elementu tożsamości kultury narodowej, a w płaszczyźnie politycznej brakowało poszanowania podmiotowości kościołów. Braki te wynikające z liberalnych inspiracji ideologicznych wzbudziły obawy po stronie zarówno kościołów jak też niektórych państw członkowskich Unii, iż religia w Unii Europejskiej zostanie zredukowana do sfery życia prywatnego jednostki, a kościoły zepchnięte na margines życia społecznego. Na te braki zwrócono uwagę zwłaszcza w Niemczech, gdzie Konstytucja gwarantuje kościołom pozycję korporacji prawa publicznego. Powstały więc obawy, że w zjednoczonej Europie gwarancje dotyczące podmiotowości publicznoprawnej kościołów, jakie są wpisane do Konstytucji Niemiec, zostaną zignorowane.

W celu usunięcia tych braków zostały podjęte inicjatywy legislacyjne na szczeblu unijnym. Z pierwszą inicjatywą w tym zakresie wystąpiła Republika Federalna Niemiec. Na wniosek Kościoła katolickiego i niemieckich Kościołów protestanckich Kanclerz RFN zgłosił na konferencję Rady Europejskiej w Amsterdamie postulat, aby Traktat o Unii Europejskiej uzupełnić o następującą zasadę: "Unia przestrzega konstytucyjno-prawnej pozycji wspólnot wyznaniowych w państwach członkowskich jako wyrazu tożsamości państw członkowskich i ich kultur, oraz jako część wspólnego dziedzictwa kulturowego". Z podobnym postuletem do państw członkowskich Unii Europejskiej zwróciła się Stolica Apostolska. Jednak wśród przed-

---

stawicieli państw członkowskich Unii Europejskiej zabrakło w tej sprawie konsensusu. Zdecydowany sprzeciw zgłosiła Francja, zainspirowana założeniami ideologii skrajnie liberalnej redukującej religię wyłącznie do sfery życia prywatnego. Poparcia udzieliły jej Belgia i Luksemburg. Po długiej debacie, Rada Europejska w dniu 18 czerwca 1997 r. w Amsterdamie uchwaliła oświadczenie kompromisowe, zwane "klauzulą o kościołach", które zostało dołączone do Traktatu Amsterdamskiego. Jakkolwiek jest to deklaracja natury politycznej, to stanowi poważne osiągnięcie. Oznacza bowiem, że Unia Europejska nie będzie wprowadzać zmian do statusu prawnego kościołów, jaki mają zagwarantowany w ustawodawstwie poszczególnych państw członkowskich, oraz że organy Unii Europejskiej nie będą tego statusu naruszać, ale respektować. Nowym elementem w tej deklaracji jest zrównanie statusu prawnego kościołów ze statusem stowarzyszeń światopoglądowych. Takie zrównanie nastąpiło na wniosek organizacji humanistów europejskich, czyli organizacji maseńskich.

W praktyce oznacza to, że Kościoły i stowarzyszenia światopoglądowe mają prawo do ponadpaństwowej ochrony prawnej przed trybunałami europejskimi. Mogą więc wnosić do nich skargi z tytułu naruszenia należnych im praw przez organy państwowe, jako odrębne od nich jednostki organizacyjne. Ochrona ta dotyczy tylko kościołów w państwach świeckich. Natomiast nie obejmuje kościołów oficjalnych w państwach wyznaniowych (np. Grecja, Wielka Brytania), gdyż -zgodnie z ich prawem krajowym - są to instytucje państwowe.

Powyższa klauzula jest wyrazem poszanowania przez Unię Europejską pluralizmu systemów relacji między państwem a kościołem. Natomiast, całkowicie pominięto postulat poszanowania kościołów jako elementu tożsamości kulturowej narodów europejskich.

4. Rozbieżności w Karcie Praw Podstawowych

Pierwszym rezultatem prac legislacyjnych zmierzających do uchwalenia konstytucji dla Unii Europejskiej jest Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, przyjęta w Nicei 8 grudnia 2000 r. jako uroczysta deklaracja polityczna. Karta ta zawiera katalog podstawowych praw i wolności człowieka, poprzedzony preambułą, której

---

pierwsze zdanie stwierdza, iż: "Narody Europy w procesie tworzenia między sobą coraz ściślejszej unii są zdecydowane dzielić pokojową przyszłość opartą na wspólnych wartościach". Oznacza to, że Unia Europejska ponad interesami ekonomicznymi i politycznymi stawia wspólne wartości, będące podstawą integracji.

Czy wśród tych wspólnych wartości, na których ma być oparta przyszłość Unii Europejskiej, jest miejsce na wartości religijne? Podczas prac nad projektem Karty papież Jan Paweł II apelował do Konwentu o uczciwość wobec historii, która nakazuje wpisać do preambuły formułę wskazującą na religijne, a w szczególności chrześcijańskie dziedzictwo Europy oraz zamieszczenie w niej odniesienia do Boga. Niestety, wśród członków Konwentu zabrakło jednomyślności w tej sprawie. Tekst końcowy Karty jest rezultatem kompromisu między politykami chrześcijańskiej demokracji i liberalnej lewicy. Dlatego w sformułowaniach oficjalnych Karty w różnych wersjach językowych w tej sprawie występuje rozbieżność. W tekście niemiecko-języcznym jest odwołanie do "dziedzictwa duchowo-religijnego i moralnego". Natomiast w tekście angielsko-języcznym i francusko-języcznym jest tylko odwołanie do poszanowania "dziedzictwa duchowego". Francja odmówiła uznania "dziedzictwa religijnego" pod zarzutem sprzeczności z laicką koncepcją państwa. Formuła wstępu, w jaki opatrzona jest Karta Praw Podstawowych, wskazuje, iż Unia Europejska jest związkiem państw narodowych, składających się ze społeczeństw zróżnicowanych pod względem kultury, tradycji i tożsamości. Taki pluralizm kulturowy zakłada poszanowanie minimalnego katalogu wartości, jako podstawy integracji europejskiej, wśród których na pierwszym miejscu stoi "godność ludzka". Godność ta spełnia podwójną rolę. Przez przywołanie jej we wstępie stanowi fundament praw podstawowych, a proklamowane w art. 1 prawo do jej ochrony stanowi, że jest jednym z praw podstawowych w Unii Europejskiej. Godność ludzka jest więc najwyższą wartością i zasadą ponadpaństwową.

W art. 10 Karty zagwarantowano każdemu człowiekowi "wolność myśli sumienia i religii" (ust.1), jako prawo należne każdej osobie ludzkiej, a pacyfistom - "prawo do odmowy służby wojskowej ze

---

względów sumienia, zgodnie z ustawami krajowymi" (ust.2). W Kartce Praw Podstawowych podobnie jak we wcześniejszej Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności brak jest gwarancji ochrony wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym. Komentarzy sądzą, że gwarancja wolności religii dla osoby fizycznej, działającej "wspólnie z innymi", obejmuje także kościoły. Niestety, jest to tylko wniosek wydedukowany w drodze interpretacji celowościowej.

5. Projekt Traktatu Konstytucyjnego dla Europy

Na listę zadań, jakie postawiono przed Konwentem Europejskiego o powołanym w Leaken w grudniu 2002 r., wpisano opracowanie ponadpaństwowej konstytucji dla Europy. Pod adresem Konwentu ze strony Kościoła katolickiego wysunięto postulaty dotyczące integracji w płaszczyźnie kulturowej i politycznej. Odnośnie integracji kulturowej wysunięto postulat wpisania do preambuły Konstytucji dla Europy bezpośredniego odniesienia do Boga i uznania chrześcijańskiego dziedzictwa duchowego Europy. Odnośnie integracji politycznej wysunięto postulat uznania pozycji prawnej Kościołów i innych związków wyznaniowych. Ze strony Kościoła Katolickiego z takimi postulatami wystąpiła Stolica Apostolska oraz konferencje episkopatów poszczególnych krajów (m.in. Episkopat Polski, w memoriale uchwalonym w Warszawie 20-21 marca 2002 r.). Spełnienie powyższych postulatów napotkało jednak na poważne trudności. Wśród polityków wchodzących w skład Konwentu zaistniały bowiem kontrowersje. Najsilniejszy był opór ze strony przedstawicieli Francji, którzy chcieli narzucić Unii swój model radykalnie laicki. Stanowisko Konwentu w tej sprawie było sprawdzianem tego, czy autorzy Konstytucji Unii Europejskiej chcą narzucić narodom europejskim model superpaństwa świeckiego w wersji francuskiej. W tekście Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy przyjętego przez przedstawicieli państw członkowskich Unii w Rzymie 29 października 2004 r. powyższe postulaty zostały spełnione częściowo.

W Preambule, wśród wartości stanowiących inspiracje dla przyszłych unormowań, wyróżniono "dziedzictwo kulturalne, religijne

---

i humanistyczne". Natomiast nie wymieniono *expressis verbis* ani chrześcijaństwa, ani *invocatio Dei*. Szczególne znaczenie ma art. I-51 tego projektu dotyczący statusu prawnego kościołów, który składa się z następujących punktów:

1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i organizacjom lub wspólnotom religijnym w państwach członkowskich i nie narusza tego statusu.

2. Unia szanuje na równi status organizacji filozoficznych i bezwyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.

3. Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji światopoglądowych Unia utrzymuje z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog". Należy zauważyć, że tekst pierwszego i drugiego punktu pozostaje identyczny z Deklaracją o Kościołach, przyjętą w Amsterdamie. Użycie wyrazu "kościóły" w tekście traktatu odnosi się do chrześcijańskich wspólnot religijnych. Natomiast "organizacje religijne" odnosi się do wspólnot religijnych opartych na innych tradycjach (organizacje żydowskie, muzułmańskie itp).

Nowym elementem w stosunku do Deklaracji amsterdamskiej jest uznanie tożsamości kościołów, ich wkładu (jakkolwiek nie jest powiedziane, czego dotyczy ten wkład, to należy sądzić, że do życia społecznego) oraz deklaracja prowadzenia z nimi dialogu. Ponieważ od szeregu lat Komisja Europejska utrzymuje stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską i prowadzi dialog z przedstawicielami konferencji biskupów państw członkowskich Unii, oraz z przedstawicielami innych kościołów i związków wyznaniowych, należy sądzić, że jest to potwierdzenie stanu faktycznego. W art. II-53 projektu tegoż Traktatu powtórzono również gwarancji wolności myśli, sumienia i religii w wymiarze indywidualnym, jakie zostały wpisane do Karty Praw Podstawowych.

6. Traktaty reformujące Unię Europejską

Proces ratyfikacyjny Traktatu konstytucyjnego dla Europy został zaniechany z powodu odrzucenia go w referendum we Francji i w Holandii. W miejsce traktatu konstytucyjnego przywódcy 27 państw

---

członkowskich podczas zebrania w Lizbonie 19 października 2007 r. uzgodnili przyjęcie "traktatów reformujących Unię" w celu zwiększenia jej efektywności oraz poprawy spójności jej działań. Traktaty te mają być oficjalnie podpisane 13 grudnia 2007 r. a następnie poddane ratyfikacji. Są to: "Traktat zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Unię Europejską" oraz "Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej". Prawa wyznaniowego dotyczy wspólna preambuła i Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (art. 15 b). Do tej preambuły wpisano następujący motyw ustanowienia Unii, zaczerpnięty z Traktatu konstytucyjnego dla Europy: "Inspirowani kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka, jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne". Religia stanowi więc jeden z istotnych elementów dziedzictwa całej Europy. Do art.15 b Traktatu o funkcjonowaniu Unii wpisano następujący tekst:

„1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu.

2. Unia szanuje również status organizacji światopoglądowych i nie wyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.

3. Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia prowadzi z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog".

Powyższy tekst jest powtórzeniem art. I, 51, projektu Traktatu konstytucyjnego dla Europy. Nasuwają się pytania: jakie będą następstwa ratyfikacji traktatów reformujących Unię dla prawa wyznaniowego państw członkowskich, a w szczególności dla polskiego prawa wyznaniowego? W odpowiedzi należy stwierdzić, że:

1) prawo traktatowe Unii Europejskiej będzie stanowić standard powszechnie obowiązującego prawa wyznaniowego. Unia, jako struktura ponadpaństwowa, jest i pozostanie strukturą świecką, ale nie będzie narzucać jednego modelu relacji między państwem a kościołami wszystkim państwom członkowskim;

---

2) organy Unii Europejskiej będą szanować pluralizm systemów relacji między państwem a kościołami oraz innymi organizacjami wyznaniowymi i światopoglądowymi, obowiązujących na podstawie ustaw krajowych w państwach członkowskich. Organy Unii Europejskiej nie będą więc narzucać państwom członkowskim jednego modelu stosunków między państwem a Kościołem w wersji neutralności zamkniętej na wartości religijne, jak usiłowały czynić to w pierwszej fazie integracji;

3) Unia Europejska, posiadając podmiotowość publicznego prawa międzynarodowego, będzie mogła zawierać umowy z innymi podmiotami tego prawa; będzie więc zdolna zawrzeć dwustronną umowę międzynarodową również ze Stolicą Apostolską;

4) Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej będzie stanowić podstawę poszanowania przez organy unijne statusu prawnego Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych w Polsce, jaki został im zagwarantowany w Konstytucji RP z 1997 r., w Konkordacie z 1993 r. i w ustawach zwykłych. W przypadku zaistnienia kolizji między normą prawa unijnego a normą prawa polskiego w zakresie prawa wyznaniowego, należy więc stosować normę prawa polskiego.

Konkludując należy stwierdzić, iż w systemie prawa Unii Europejskiej stopniowo kształtuje się dział prawa wyznaniowego, zawierający normy wspólne dla wszystkich państw członkowskich, mające charakter komplementarny w stosunku do ich prawa krajowego.

Literatura

- Böckenförde E.W., Państwo prawa w jednoczącej się Europie, Warszawa 2000.
- Christians L., La condition juridique du religieux dans la construction d'une Europe post-nationale. Du Traite d'Amsterdam au Projet de Constitution europeene, w: Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej prof. J. Krukowskiego, red. Dębiński A., Orzeszyna K., Sitarz M., Lublin 2004, s. 97-122.

-
- Czaja J., *Stolica Apostolska wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2000.
  - Czaja J., *Stolica Apostolska wobec procesów integracyjnych w Europie*, "Studia Europejskie, 2000, nr 1, s. 81-100.
  - Grześkowiak A., *Fundamenty integracji Europy, Kultura i prawo*, t. I, s. 253-275.
  - Hamburas. , M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, Bielsko-Biała 2001.
  - Jasudowicz T., *O uznanie i poszanowanie pozycji religii i Kościoła w jednoczącej się Europie*, w: *Polska w Unii Europejskiej. Perspektywy, warunki, szanse i zagrożenia* (red. C. Mik), Toruń 1997, s. 298.
  - Juros H., *Klauzula o Kościołach w układzie w Maastricht*, w: *Europa i Kościół*, Warszawa 1997, s. 121-135.
  - Juros H., *Unia Europejska a religia, Gra toczy się o fundamenty*, *Prawo Kanoniczne*, 43 (2000) nr 3-4, s. 403-407.
  - Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 218-226.
  - Krukowski J., Theisen O. (red.), *Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej. Materiały Międzynarodowej Konferencji*. Warszawa, 2-4 września 2002, Lublin 2003.
  - Krukowski J., *Unia Europejska a Kościół Katolicki. Zarys problematyki*, *Roczniki Nauk Prawnych* 13 (2003) z. 1, s. 199-218.
  - Krukowski J. (red.), *Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej. Materiały Międzynarodowej Konferencji*. Lublin 1-2 września 2003, Lublin 2004.
  - Krukowski J., *Kościelne prawo publiczne w Europie i w Polsce*, w: *Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyzwań*, t. I, Lublin 2004, s. 385-406.

-
- Mik C., Europejskie prawo wspólnotowe, t. I, Warszawa 2000.
  - Mik C., Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej, w: *Kultura i prawo*, t. III, Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i Wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2-4 września 2002 (red. J. Krukowski, O. Theisen), Lublin 2003, s. 129-172.
  - Orzeszyna K., Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej a wartości religijne, "Prawo-Administracja-Kościół", 2002, nr 2-3, s. 175-195.
  - Orzeszyna K., Stosunek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej do Kościołów, *Roczniki Nauk Prawnych* 10 (2000) z. 2, s. 225-235.
  - Orzeszyna K., Podstawy relacji między państwami a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej, Lublin 2007.
  - Przyborowska-Klimczak A., Klauzula o kościołach w Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku, w: *Prawo - Administracja- Kościół*, Lublin 2000, nr 2-3, s. 43-55.
  - Robbers G. (red.), *Etat et Eglises dans l'Union europeenne*, Baden-Baden 1997.
  - Robbers G., W sprawie "artykułu kościelnego" w Układzie Amsterdamskim-Maastricht II", w: *Europa i Kościół* (red. H. Juros), Warszawa 1997, s. 111-119.
  - Robbers G., Religion in the Public Sphere in Europe, w: *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej prof. J. Krukowskiego* (red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz), Lublin 2004, s. 205-210.
  - Stanisław P., Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej, w: *Prawo wyznaniowe*, (red. H. Misztal, P. Stanisław), Lublin 2003, s. 419-427.

-
- Warchałowski K., Wolność uzewnętrzniania religii i przekonań w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, "Kwartalnik Prawa Publicznego" 2002, nr 1-2, s. 189-212.
  - Warchałowski K., Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Lublin 2004.
  - Wiśniewski L., Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w prawie polskim, PiP, 1993, nr 3.
  - Życiński J., Koncepcja zjednoczonej Europy w nauczaniu Jana Pawła II, w: Europa. Fundamenty jedności (red. A. Dylus), Warszawa 1998, s. 183-196.